

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 5, Sayı 1 (Mart 2008)

Mak. #4, ss. 47-64

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Baz Kağan Meselesi

Erkin Ekrem

Hacettepe Üniversitesi – Edebiyat Fakültesi

ÖZET

İkinci Gök Türk devleti 682 yılında Gobi Çölü'nün güneyinde kurulduktan sonra çölün kuzeyindeki Orhun bölgesinde Dokuz Oğuz budunun başında Baz Kağan bulunmaktaydı. Ancak Türk ve Çin kayıtlarında Baz Kağan'ın kim olduğu hakkında bilgiler eksik olduğu için konu ile ilgili araştırmalar da yetersiz kalmıştır. Bu çalışmada, İkinci Gök Türk devletinin kurucusu İltiş Kağan'ın Çin ve Dokuz Oğuzlara yapılan seferleri incelenerek Baz Kağan'ın öldürülme tarihi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun üzerinde, Orhun kitabelerinde adı geçen Baz Kağan ile Çin kaynaklarında zikredilen Orhun bölgesindeki Uygur lideri P'o-jun'un oğlu Pi-hai-li ya da Pi-li ile ilgili bilgiler kıyaslanarak Baz Kağan'ın kim olduğu ileri sürülmüştür.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Gök Türkler, İltiş Kağan, Baz Kağan, Dokuz Oğuz, Uygurlar

ABSTRACT

After second Kök Türk state was founded in 682 in the south of Gobi desert, in the north called Orhun region there were nine Oghuz clans who leaded by Baz Qaghan. However due to lack of knowledge about him both in Türk and Chinese sources related studies felt short. In this essay, it is tried to establish the date of Baz Qaghan's death by perusing the campaigns of Elterish Qaghans' against China and Nine Oghuzs. It is tried to assert who was Baz Qaghan in the light of comparison between Baz Qaghan mentioned in Orhun epitaphs and Pi-hai-li or Pi-li, son of P'o-jun the Uigur leader in the Orhun region, who appeared Chinese sources.

KEY WORDS

Türks, Uyghurs, Elterish qaghan, Baz Qaghan, Tokuz Oghuz

Orhun Yazıtlarında Baz Kağan

682 yılında Gök Türklerin A-shi-te ve A-shi-na boylarının T'ang Sülâlesi'nin hâkimiyetine karşı sürdürdüğü bir dizi başarısız ayaklamanın ardından A-shi-na Kutluk'un 阿史那骨篤祿 (ya da Ku-tuo-lu骨咄祿, yani İleriş Kağan) önderliğindeki özgürlük ayaklanması başarılı olmuştur. Ancak Gobi çölünün güneyindeki Karakum kentinde örgütlenen Gök Türkler, Gobi çölünün kuzeyinde bulunan asıl siyasal merkez Ötüken'den uzaktı. Orhun bölgesi T'ang Sülâlesine bağlı bulunan Uygur kavmi önderliğindeki Dokuz Oğuzların hâkimiyeti altındaydı. Bu dönemde Dokuz Oğuzların yönetim başında Baz Kağan bulunmaktaydı.

Tunyukuk yazıtına göre, İleriş Kağan liderliğindeki Gök Türkler Gobi çölünün güney bölgesinin Karakum şehrinde merkezleştiği bir sırada, Dokuz Oğuz Kağanı, Gök Türkler'e karşı saldırı planını yapmıştır (Tunyukuk yazıtı 7-8, Orkun 1987:102; Tekin 1994:4-5). Bunu üzerine İleriş Kağan'ın onayıyla Tunyukuk'un komuta ettiği Gök Türk ordusu Dokuz Oğuzlara karşı saldırıya geçmiştir. Gök Türk ordusu Kök Öng ırmağını aşarak Ötüken dağlarına doğru yola çıkmıştır. İngek gölcüğü ile Toğla ırmağı yakınlarında iki taraf çarpışmış ve yenilen Dokuz Oğuzlar Gök Türk boyunduruğu altına girmiştir. Böylece Gök Türkler Ötüken'de oturmaya başlamış ve Dokuz Oğuzlar dâhil bölgedeki diğer kavimleri de kendilerine bağlamışlardır. Dokuz Oğuz Kağanının kim olduğu ve ne tür bir akibete uğradığı hakkında bilgi verilmemiştir. Tunyukuk yazıtında verilen bilgilere göre bu savaş, Oğuzlara karşı ilk hamle olup savaştan sonra, Gök Türkler artık Gobi çölünün güneyinden kuzeye doğru Ötüken'de merkezleşmeye başlamıştır (Tunyukuk Yazıtı, 7-17. Orkun 1987: 102-106; Tekin 1994:4-9). Ancak Oğuzları tamamen hâkimiyet altına alamamış olabilirler, nitekim Tunyunkuk (Tunyukuk Yazıtı, 22, Orkun, 1987: 108; Talat Tekin, 1994:10), Kül Tigin (K 4-9) (Orkun 1987: 48-50; Tekin 1988:20-23) ve Bilge Kağan (D 29-34) (Orkun 1987:62-64; Tekin 1988:47-49) yazıtlarında Oğuzlar ile mücadelenin sürdürüğü ifade edilmektedir. Yani Tunyukuk'un Oğuzlara karşı gerçekleştirdiği savaş, Oğuzlara vurulan son darbe değildir.

Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına göre, T'ang Sülâlesine karşı bağımsızlık ayaklamaları başarılı olduktan sonra, İleriş Kağan Tölis ve Tarduş ikili yönetim düzenini oluşturarak başlarına Yabgu ve Şad ünvanlı yetkilileri atamıştır ki, böylece devlet yapısı da inşa edilmiştir. Yeni kurulan bu devletin güneyinde Tabgaç (Çin) halkı, kuzeyinde Baz Kağan, Dokuz Oğuzlar ve Kırgızlar, Kurkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar ve Tatabiler düşman odakları olarak bulunmaktaydı. İleriş Kağan'ın çabalarıyla bu kavimler Gök Türkler'e bağlanmıştır. İleriş Kağan öldüğünde Dokuz Oğuzların lideri Baz Kağan'ın balbalı onun mezarına dikilmiştir (Kül Tigin Yazıtı, D 13-16, Bilge Kağan Yazıtı, 11-12. Orkun 1987:35; Tekin 1988:11-13, 41-42). Türk kültüründe, mezar başına dikilen balbalların ölen kişinin hayatı boyunca öldürdüğü

düşmanları simgelemektedir (*Chou-shu*, 50, 1971:910; *Sui-shu*, 84, 1973:1864). Yani bu görüş doğrultusunda Baz Kağan, İltiş Kağan tarafından öldürülmüş olacaktır. Eğer bu görüş doğru ise Baz Kağan, Tunyukuk'un Orhun bölgesinde yaptığı savaşta değil, İltiş Kağan'ın ve Tunyukuk'un Dokuz Oğuzlara karşı kazandığı savaştan sonraki bir saldırıda öldürülmüş olacaktır. İltiş Kağan hayatı boyunca Oğuzlara karşı beş kez savaşmış (Tunyukuk yazıtı 49, Tekin 1994:20) ve bu savaşlar büyük ihtimalle Gök Türklerin Ötüken'de merkezleştikten sonra ve İltiş Kağan'ın ölümüne kadar (691) olan sürede gerçekleşmiştir.¹ Baz Kağan'ın oğlu Tengri de yapılan bu beş savaşın birinde öldürülmüş olabilir.²

Tunyukuk'un Oğuzlara Karşı Yürüttüğü Savaşların Tarihi

Sir Gerard Clauson Tunyukuk yazıtını tarihlendirme çalışmasında, Liu Mau-tsai'nin verdiği Çince malumata dayanarak, Gök Türklerin 687 yılında ancak Gobi çölünün kuzeyine geçtiğini ve Tunyukuk'un Dokuz Oğuzlara karşı yaptığı son savaşın da söz konusu tarihe yakın bir dönemde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır (Clauson 1971:127). Çin kaynaklarına göre, 687 yılının yedinci ayında Kutluk Çin'in Su-chou'ya yaptığı bir taarruzda Kore asıllı general Hei-ch'i Ch'ang-chih黑齒常之 tarafından püskürtülmüş ve Türkler dağılarak çölün (Gobi) kuzeyine kaçmışlardır (*T'ang Huiyao*, 94, 1936:1691. TCTC, 204, 1956:6445). Gök Türkler Gobi çölünün kuzeyine kaçtıktan sonra general Ts'uan Pao-pi 夔寶璧de 2000 li katederek Orhun bölgesine ulaşmış, ancak Gök Türklerin pususuna düşmüş ve 13 bin Çinliden oluşan ordusu imha edilmiştir (CTS, 194A, 1975:5167-5168; HTS, 215A, 1975:6044; T'ung-tian, 198, 1935:1073CB). Eğer daha önce Dokuz Oğuzların bulunduğu Gobi çölünün kuzey bölgesi İltiş Kağan'ın belli ölçüde hâkimiyeti altına alınmasaydı, yenilgiye uğrayan Gök Türkler bu riskli bölgeye dağılarak kaçamazdı. Üstelik çölün kuzeyinde Çin ordusuna karşı hazırlıklı bir tuzağın hazırlanması olasılığı da zayıftı. Dolayısıyla Tunyukuk'un Oğuzlara karşı indirdiği darbenin 687 yılından önce olması ve Gök

¹ Bilge Kağan Yazıtına göre (D 14 ve G 9-10), İltiş Kağan 691 yılının onuncu ayının yirmi altıncı gününde ölmüş ve 692 yılının beşinci ayının yirmi yedinci gününde defnedilmiştir. Gök Türklerin defin âdetlerine göre, ölen kişinin cesedi ve hayatta kullandığı eşyalar yakılır ve külü saklanarak ertesi yılın seçilmiş bir zamanında tekrar bir cenaze töreni ile defnedilirdi. Yani bahar ve yaz aylarında ölenler ot ve yapraklar sararıp döküldüğünde, güz ve kış aylarında ölenler de ot ve yapraklar yeşerdiğinde defnedilmektedir (*Chou-shu*, 50, 1971:910; *Sui-shu*, 84, 1973:1864). Balbal veya sin-taşlar ise defin yapıldıktan sonra dikiliyor olabilir. İltiş Kağan'ın yerine geçen Mo-ch'ou 默啜 da defin işleminden sonra yani 692 yılında kağanlık tahtına çıkmış olabilir.

² Hangita Hat yazıtında "Baz qağan oꞑly tǎŋri uçmys ... qotuz ... bǎg ǎr tǎŋrikǎn ... bitidi ..." ibaresi geçmektedir. Yazıtın yanında Gök Türk A-shih-na sülâlesini simgeleyen damga da bulunmaktadır (Klyashorniy 1978:156). Yani Baz Kağan'ın oğlu Tengri Gök Türk A-shih-na ailesinden biri tarafından öldürülmüş olabilir.

Türklerin Ötüken'e hâkim olma zamanının da söz konusu tarihten önce olması gerekmektedir.

685 yılının altıncı ayında, Gobi çölünün kuzeyindeki T'ung-luo 同羅 (Tongra)³ ve P'u-ku 僕固⁴ kavimlerinin ayaklanmasını bastırmak için general Liu Ching-t'ung 劉敬同 T'ang Sülâlesi tarafından görevlendirilmiştir. Generali Liu Ching-t'ung T'ang Sülâlesi'nin batı hududu He-hsi 河西 bölgesinde atlı orduyla Gobi çölünün güneyindeki Ning-k'ou Chun 寧寇軍 garnizonunun kuzeyinde bulunan Chü-yan Hai 居延海 gölünden kuzeye doğru hareket ederek adı geçen iki kavmi mağlup etmiştir. Tongra ve P'u-ku kavimleri dağılarak kaçmıştır (TCTC, 203, 1956:6435). T'ang Sülâlesi edebiyatçısı Ch'en Tzu-ang'ın 陳子昂 (659-700) da bu sefere iştirak etmiş Yan-pan Chun-jen Hua-hsiang Ming Ping Hsu 燕然軍人畫像銘並序 adlı Çinli askerleri tasvir eden bir resimli eser için yazılan giriş sözünde Gök Türklerin 56 yıldır T'ang Sülâlesine bağlı kaldığını (630-686) dile getirerek, T'ang Sülâlesi'ne bağlı olan Chin-wei Chou valiliği 金微州都督 P'u-ku kavminin isyanına karşı Çin ordusunun bu yılın

³ T'ung-luo 同羅, T'ieh-le topluluğuna ait bir kavim olup Toğla nehrinin kuzeyde bulunmaktaydı (Pei-shi, 99, 1974:3303; Sui-shu, 84, 1973:1879). Thomsen, söz konusu kavmin Orhun kitabesinde geçen Tongra olabileceğini dile getirirken (Thomsen, 1993:163, not 57), Chavannes ise, T'ung-luo'nun Tongra olduğunu kabul etmiştir (Chavannes, 1903:87-88, not 3.). Araştırmacılar da T'ung-luo'nun Tongra olduğunu kabul etmiştir (Hamilton, 1955:2, not 9; 1962:26) ya da Tongra (Pulleyblank, 1956:39). Ayrıca Ts'en Chung-mian'e göre, Sui Sülâlesi döneminde (518-608) Gök Türklerle bağlı olan Tung-he-luo 東紇羅 (Sui-shu, 99, 1974: 3292) kavmin de T'ung-luo yani Tongra olabileceğini ileri sürmektedir (Ts'en 1958:664). Tongralar önce Gök Türklerle sonra Uygurlara bağlanmıştı.

⁴ P'u-ku 僕固, bir başka Çince yazılışı P'u-ku 僕骨 olup Tolga nehrinin 獨洛河 kuzeyi (Pei-shi, 99, 1974:3303; Sui-shu, 84, 1973:1879) ve *Telengir 多覽葛 kavmin doğusunda yaşamaktaydı. 30 bin aile ve 10 bin askeri bulunmaktaydı (HTS, 217B, 1975:6140). T'ieh-le veya Dokuz Oğuzların bir boyu olarak önce Gök Türklerle sonra Uygurlara bağlanmıştı. P'u-ku'nun 僕固 eski Çince okunuşu *b'uok-kuo ve P'u-ku'nun 僕骨 okunuşu ise *b'uok-kuat, yani *Boqut (Hamilton, 1962:27). P'u-ku'nun Hotanca okunuşu bākū'dur (Bailey, 1951:18). Hamilton'a göre, P'u-ku'nun 僕骨 Bugut olarak okunmakta ve P'u-ku 僕固 yani Bugu'nun çoğul halidir (Hamilton, 1955:2, not 7). Ts'en Chung-mian'e göre, P'u-ku'nun Moğollar döneminde Baykal gölünün doğusunda bulunan Bargucın nehrinin civarında yaşayan Bargut kavmi ile bir ilişkisi olabileceğini ortaya koymaktadır (Ts'en, 1958:663). Ayrıca aynı araştırmacı P'u-ku'nun Sui Sülâlesi dönemindeki (518-608) Po-ku 薄孤 (* bak-kuo) kavmi olabileceğini de ileri sürmektedir (Ts'en, 1958:664). Gök Türk ve Uygur tarihinde P'u-ku kavmi adını kişi isminin önüne koyarak ad alanlar vardır. Örneğin P'u-ku kavmin reisi P'u-ku Ke-lan Pa-yen 僕骨歌濫拔延 ve onun torunu P'u-ku Huai-en 僕固懷恩 gibi şahsiyetler bulunmaktaydı (CTS, 121, 1975:3477). Uygur devleti 840 yılında yıkıldıktan sonra 867 yılında Turfan ve etraf bölgesine hâkim olan Uygur Lideri P'u-ku Chun 迴鶻首領僕固俊 (CTS, 19, 1975:660; HTS, 216B, 1975:6108; HTS, 217, 1975:6133, TCTC, 250, 1956:8113) adlı birinin okunuşunun Buqu Çin olduğunu tahmin edilmektedir (Hamilton 1962:15, 142).

(686) beşinci ayında⁵ general Liu Ching-t'ung'un komutanlığında büyük çölü (Gobi) 大漢 (大漠) aşarak Han-hai'nin瀚海 (瀚海) kıyısına ulaştığını ifade etmektedir.⁶ Ch'en Tzu-ang'ın Çin'e döndükten sonra T'ang Sülâlesi İmparatoriçesi Wu'ya (684-705) yazdığı Wei Ch'iao-pu-ch'ueh Lun T'u-chueh Piao 為喬補闕論突厥表 adlı mektubunda, Tongra ve P'u-ku kavimlerinin Tu-tu'lerinin (Valileri) 都督 öldürülmüş olduğunu ifade etmektedir (Ch'en Tzu-ang, *Ch'en Shih-yi Chi*, bölüm 4, 1992: 39A-43A; Ts'en Chung-mian, 1958:314). Tongra ve P'u-ku kavimlerine düzenlenen sefere yalnızca Çin ordusu değil, aynı zamanda Batı Gök Türk ordusu da iştirak etmiştir. Yine aynı yazarın aynı yılda T'ang İmparatoriçesine yazdığı Shang Hsi-fan Pian-chou An-wei-shi Sant'iao上西蕃邊州安危事三條 adlı mektupta, T'ang Sülâlesi'nin kuzeydeki Dokuz Oğuzların ayaklanmasını bastırmak için Chin-shan bölge 金山道 komutanı T'ian Yang-ming'in 田揚名 Batı Gök Türklerin On-ok 十姓 kavmini seferber etmesine izin verildiğini söylemiştir. Ayrıca On-ok kavminin 30 bin atlı asker ile altı ay yolculuk sonrası batıdan Dokuz Oğuz九姓 bölgesine ulaşmış olduğunu ve yanlışlıkla Uygurları da bozguna uğrattığını yazmaktadır. Yazar, Dokuz Oğuzların T'ang Sülâlesine bağlı olduğu için On-ok kavmini dengeleyebileceğini dile getirerek; On-ok kavminin öç alma niyetiyle Dokuz Oğuzlar'a saldırmış olmasının bu dengeleme stratejisini suya düşürdüğünü ileri sürmüştür. Nitekim Dokuz Oğuzlar isyan ederek kaçmışlar ve bu nedenle kuzey kavimleri öndersiz kaldıkları için

⁵ TCTC'de bu olay 685 yılının altıncı ayı olarak kaydedilirken Ch'en Tzu-ang ise 686 yılının beşinci ayı olarak yazmaktadır. Ts'en Chung-mian, TCTC'nin ilgili kayıtlarının yanlış olduğunu ileri sürmektedir (Ts'en Chung-mian, 1958:312). Herhâlde P'u-ku ve Tongra kavimlerinin isyanı 685 yılında olup T'ang Sülâlesi ordusu 686 yılında ancak bu isyanı bastırmıştır. TCTC isyanın başlaması ile bastırılması sürecini birlikte değerlendirerek 685 tarihine yer vermiş olabilir.

⁶ Ch'en Tzu-ang, *Ch'en Shih-yi Chi* 《陳拾遺集, bölüm 6, Shanghai: Ku-chi Ch'u-pan-she, 1992: 67B-68A; Tarihlendirme için Ts'en Chung-mian, 1958:310. Gobi çölünü ifade eden Ta-mo大漠 sözcüğü metinde Ta-han大漢 olarak yazılmıştır. Yine Çin edebiyatında Gobi çölü için kullanan Han-hai'yi 瀚海 Huan-hai瀚海 olarak yazılmıştır. Bu yanlışlıklar Ts'en Chongmian tarafından düzeltilmiştir (Ts'en Chongmian, 1958:310). Han-hai'yi 瀚海 adı aynı zamanda T'ang Sülâlesinin Orhun bölgesinde tesis ettiği bir askerî valiliğin adı olarak da geçmektedir. 663 yılının ikinci ayında Tuo-lan-ke 多覽葛 (*Telengur, *Telengut) kavmi için tesis edilen Yan-jan Tutu Valiliği 燕然都督府 Uygur kavmine taşınarak adı Hanhai Tu-hu Valiliği 瀚海督護府 olarak değiştirilmiştir. Eski Hanhai Tu-hu Valiliği 瀚海督護府 ise Yunchong 雲中 şehrine taşınmış ve adı Yunchong Tu-hu Valiliği 雲中督護府 olarak değiştirilmiştir. T'ang Sülâlesi Gobi çölünün kuzey bölgesini Uygur kavminin bulunduğu yerde tesis edilen Hanhai Tu-hu Valiliği'ne瀚海督護府 bağlamış ve çölün güneyini ise Yunchong Tu-hu Valiliğine 雲中督護府 bağlamıştır (Tzu-chih T'ung-chien, 201, 1956:6333). Yani Uygur kavmi bütün Orhun bölgesindeki kavimleri idare edecektir. Eski Hanhai Tu-hu Valiliği 瀚海督護府650 yılının dokuzuncu ayında Gök Türklerin Ch'e-pi Kağan'ı 車鼻可汗 (*Çabiş/Çavuş Kağan) mağlup edişinden sonra tesis edilmişti. Ch'e-pi Kağan'ın hâkim olduğu bölgeyi Ch'an-yü Tu-hu Valiliği 單于督護府 ve Hanhai Tu-hu Valiliği 瀚海督護府 olarak iki idare bölgesi hâline getirmişti (TCTC, 199, 1956:6271-6272).

dağılmışlardır. Uygurların hezimete uğratılmasıyla Gobi çölünün kuzeydeki kavimler artık T'ang Sülâlesine bağlı değildir. Bu olayın sonucunda T'ang Sülâlesi On-ok kavminin önderini cezalandırarak başkente gelmesini yasaklamıştır. Ayrıca Chin-shan bölge komutanı T'ian Yang-ming de cezalandırılmıştır (Ch'en Tzu-ang, bölüm 4, 1992: 99B-101A; Ts'en, 1958:316; HTS, 107, 1975:4071).

T'ang Sülâlesi'nin Gobi çölünün kuzeyindeki bazı Dokuz Oğuz boylarına karşı düzenlediği seferin doğrudan kuzey hududundan değil, Çin'in batı hududu He-hsi 河西 bölgesinden kuzeydoğuya doğru hareket etmesi (TCTC, 203, 1956:6435) bir bakımdan Çin'in kuzeyi, yani Gobi çölünün güneyinde İleriş Kağan'ın önderliğindeki Gök Türklerin ikamet ettiğini gösterir. Bu durumda 685 yılının altıncı ayına kadar İleriş Kağan'ın Gobi çölünün güneyinde kaldığı da bir gerçektir. Hezimete uğratılmış Dokuz Oğuz kavminin idare ettiği Orhun bölgesi T'ang Sülâlesi'nin denetiminden çıkmış ve bölgede iktidar boşluğu yaratılmıştır. T'ang Sülâlesi'nin Orhun bölgesindeki An-pei Tu-hu Valiliği 安北督護府 de kaldırılmıştır.⁷ Bu gelişmeler İleriş Kağan'ın Orhun bölgesine girmesine ve Ötüken'de siyasi merkezini tesis etmesine fırsat vermiştir. 685 yılının ikinci yarısından 686 yılına kadar uzanan bir zaman diliminde İleriş Kağan Dokuz Oğuzlara karşı ilk darbeyi indirme fırsatını yakalamış olabilir. Tunyukuk tarafından Oğuzlar bozguna uğratıldığında bir kısım Oğuz askerlerinin nehre düştüğü (Tunyukuk yazıtı 16, Orkun 1987:105; Tekin 1994:8) göz önünde bulundurulursa, bu darbe herhâlde 686 yılının kış ayından önce gerçekleşmiş olsa gerektir. Yani 686 yılında Gök Türkler Dokuz Oğuzları mağlup ederek Ötüken'de oturmaya başlamıştır. Aynı zamanda T'ang Sülâlesi'nin 630 yılından itibaren Orhun bölgesindeki vassal yönetimi de sona ermiştir.

⁷ Ch'en Tzu-ang'ın 688 yılının sonunda İmparatoriçe Wu'ya yazdığı bir mektupta T'ang Sülâlesinin son zamanda Gobi çölünün kuzeyindeki An-pei Tu-hu Valiliği 安北督護府 ile Gobi çölünün güneyindeki Ch'an-yü Tu-hu Valiliğini 單于都護府kaldırdığını yazmaktadır (TCTC, 204, 1956:6455). Ts'en Chung-mian bu mektubun 687 yılının sonu ve 688 yılın başına yazılmış olabileceğini tahmin etmektedir (Ts'en Chung-mian, 1958:322). Uygur kavmi önderliğinde ve Gobi çölünün kuzey bölgelerinden sorumlu Han-hai Tu-hu Valiliği 瀚海都護府 669 yılının sekizinci ayında An-pei Tu-hu Valiliği 安北都護府 olarak değiştirilmişti (CTS, 5, 1975:93; TCTC, 201, 1956:6359). Daha sonra Kan-chou 甘州 vilâyetinin kuzeydoğusuna 1018 li uzaklıktaki ve Sui Sülâlesi (581-618) dönemindeki Ta-t'ung-ch'eng kentine 大同城鎮 taşınmıştı (*Yuan-he Chun-hsien T'u-chih*, 4, 1995:113). 685 yılında Tongra ve P'u-ku kavimlerinin isyanını bastırmak için T'ang Sülâlesi Ta-t'ung-ch'eng'da geçici An-pei Tu-hu Valiliği'ni 安北都護府 tesis ederek teslim olan Oğuz kavimlerini burada barındırmıştı (TCTC, 203, 1956:6435). 708 yılında T'ang Sülâlesinin Shuo-fang Bölge 朔方道 Askerî komutanı Chang Jen-yuan 張仁愿 Gök Türkler ile sınır olan bölgede ve Sarı nehir dolaylarında doğu, orta ve batı olarak üç tane Teslim Alma Şehri 三受降城 inşa etmişti. An-pei Tu-hu Valiliği ise Orta Teslim Alma Şehrinde bulunmaktaydı. 722 yılında aynı yerde An-pei Büyük Tu-hu Valiliği 安北大都護府 tesis edilmişti (TCTC, 209, 1956:6620). Daha sonraki dönemde bu valilik yine başka bir yere taşınmıştı (*Yuan-he Chun-hsien T'u-chih*, 4, 1995:115).

Aslında Dokuz Oğuzlar 685-686 yıllarında bozguna uğramadan önce doğal bir felâketten ötürü zayıflamıştır. Ch'en Tzu-ang'ın 686 yılında T'ang İmparatoriçesi Wu'ya yazdığı Wei Ch'iao-pu-ch'ueh Lun T'u-chueh Piao adlı mektupta, Dokuz Oğuzlarda üç yıl önce yaşanan büyük kuraklığın devam ettiği ve otlar azaldığı için hayvanlarının onda yedi veya sekizinin ölmüş olduğunu yazmaktadır. İnsanlar büyük Gobi çölünü aşarak Çin'e sığınmaya çalışmışlardır. Çölde iyi otlar bulunmadığı için hayvanlarının çoğu da ölmüştü. İnsanlar sadece fare ve ot köklerini yiyerek, hatta birbirlerini yiyerek canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı. Kavmin yaşlı insanların dediğine göre, Dokuz Oğuz kavmi kurulduğundan beri bu kadar büyük bir felâket yaşamamıştı (Ts'en Chung-mian, 1958:314). Yani Dokuz Oğuzlar 684 yılında doğal felâkete uğrayarak 686 yılına kadar hem hayvan hem de insan yitirmişlerdir. Buna rağmen Dokuz Oğuz Kağanı Çin'e general Ku'yu ve Kitaylara Tongra Eşim'i göndererek⁸ Gobi çölünün güneyindeki Gök Türklere karşı savaş planını oluşturabiliyor ve Oğuzların belli ölçüde kudretini henüz kaybetmediğini gösteriyordu. Yani 685 yılının altıncı 686 yılının da beşinci ayları arasında Çinliler ve On-oklar tarafından bozguna uğratılan Oğuzlar 686 yılının yaz ayından itibaren yeni bir düzenlenmeye girmiş ve toparlanmışlardır. Ancak Dokuz Oğuzlar Tunyukuk'un darbesi karşısında duramamıştır. 684-686 yılları arasında Dokuz Oğuzlar doğal felâkete uğrarak zayıf düştüğü bir sırada İltiş Kağan'ın Oğuzlara karşı saldırması için gerekli fırsatlar da doğmuş olmasına karşın Oğuzlara karşı bir taarruz yapılmamıştır. Bunun bir nedeni de yeni kurulmuş olan Gök Türk devletinin yaşam alanını oluşturan Gobi çölünün güney bölgesi için Çin ile yoğun bir savaş içinde olmasıdır.

İltiş Kağan'ın Çin Seferleri

Kül Tegin (D14-15) ve Bilge Kağan (D12-13) yazıtlarında babaları İltiş Kağan'ın hayat boyunca 47 kez sefer yaptığını ve 20 kez de savaştığını (Tekin, 1988:12, 40) söylemektedirler. Tunyukuk yazıtına göre İltiş Kağan Çinlilerle 17 kez, Kitaylarla 7 kez ve Oğuzlarla 5 kez savaşmıştır (Tunyukuk Yazıtı 49, Tekin 1994:20). Ancak yazıtlardaki bu bilgiler sayısal açıdan birbiriyle örtüşmemektedir. Liu Mau-ts'ai (Liu Mau-ts'ai 1958:437-438) ve Ts'en Chong-mian (Ts'en Chong-mian 1958:867) gibi Gök Türk tarihine büyük emek veren araştırmacılar İltiş Kağan'ın Çin'le yaptığı savaşların sayısını ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak her iki araştırmacının da tespitlerinde eksiklikler bulunmaktadır.

T'ang Sülâlesi yönetimine karşı ayaklanan A-shih-na Fu-nian 阿史那伏念 Kağan

⁸ Dokuz Oğuz Kağan'ının gönderdiği elçi adı ve sıfatı için Orkun "Kuni Sengün" ve "Tongra Semig" olarak okuma yaparken (Orkun 1987:102), Tekin "general Ku" ve Tongra Eşim" olarak okuma yapmıştır (Tekin 1994:5).

ve yardımcısı A-shih-te Wen-fu 阿史德温傅 681 yılında yakalanmış ve dokuzuncu ayın 27. gününde T'ang Sülâlesi başkenti Ch'ang-an'a götürülmüş ve dört gün sonra adı geçen iki Gök Türk reisi de dâhil toplam 54 kişi idam edilmiştir.⁹ Çin kaynaklarına göre, bu olayın hemen akabinde A-shih-na Kutluk adamlarıyla ayaklanmış ve Çoğay dağında 總材山 yerleşerek 5000 kişilik bir güce ulaşmıştır. Ardından Dokuz Oğuzları yağmalamış ve çok sayıda koyun ve at ele geçirmiştir. Bu sayede giderek güçlenen Kutluk kendini kağan ilân etmiştir. Ardından Çin'e ilk taarruzunu gerçekleştirmiştir (CTS, 194A, 1975:5167; HTS, 215A, 1975:6044; Tung-tian, 198, 1935:1073B).¹⁰ Yong-ch'ın saltanat devrinin birinci yılının (682) altıncı ayının üçüncü gününde Kutluk Çin sınırına taarruz etmiş ve Lan-chou vilâyeti 嵐州 askerî komutanı Wang Te-mao 王德茂 öldürülmüştür (HTS, 3, 1975:77). THY'ya göre, aynı yılın onuncu ayında Kutluk ve A-shih-te Yuan-chen 阿史德元珍 birlikte Ping-chou 並州 vilayetine saldırmıştır (THY, 94, 1936:1691). TCTC'ye göre aynı yılın aynı ayında Kutluk ve Yuan-chen birlikte Ping-chou vilayeti ve ardından Ch'an-yü Valiliği'nin 單于督護府 kuzey hududuna saldırmıştır. Tai-chou vilayeti 代州 askerî valisi Hsueh Jen-kui 薛仁貴 Yun-chou vilayetinde 雲州 Yuan-chen ile karşılaşmış ve Gök Türkleri mağlup etmiştir (TCTC, 203, 1956:6412). 682 yılında Yun-chou vilayeti Gök Türkler tarafından zapt edildiği için vilayetin idareciliği kaldırılmıştır (CTS, 39, 1975:1488). Yuan-he Chun-hsien T'u-chih'e 《元和郡縣圖志》 göre, Yun-chou vilayeti İltiş Kağan'dan sonra gelen lider Mo-ch'uo 默啜 tarafından zapt edilmişti (*Yuan-he Chun-hsien T'u-chih*, 14, 1995:409). Çin kaynağına göre, Kutluk Kağan'ın ilk Çin taarruzu sırasında A-shih-te Yuan-chen, Kutluk Kağan'a katılmıştır (CTS, 194A, 1975:5167; HTS, 215A, 1975:6044; Tung-tian, 198, 1935:1073B). 682 yılının altıncı ayındaki taarruzda Yuan-chen bulunmamış ancak onuncu aydaki saldırıda ise Yuan-chen yer almaya başlamıştır. Yani 682 yılında Kutluk Kağan Çin'e iki kere taarruz etmiştir. CTS'ye göre Ping-chou vilayetine düzenlenen saldırı aynı yılın on ikinci ayındadır (CTS, 5, 1975:110). Söz konusu tarihte Ping-chou vilayetine düzenlenen saldırının aynı yılın onuncu ayında gerçekleşen taarruz ile aynı mı olduğu yoksa farklı mı olduğu saptanması güç bir noktadır. Ancak büyük olasılıkla farklı zamanlardaki saldırılar olsa gerektirler. Böylece 681 yılının dokuzuncu ayından sonra ayaklanan Kutluk Çoğay Dağı'nda yerleşerek kağanlığını ilân etmiş ve 682 yılının altıncı, onuncu ve on ikinci

⁹ A-shi-na Fu-nian'ın Ch'ang-an'a götürülmesi ve idam edilmesi hakkında Çin kaynaklarında hep 681 yılının onuncu ayı ifadesi geçmektedir. Ancak bu tarihte yanlışlık vardır (TCTC, 202, 1956:6404-6405; Ts'en, 1958:300-301).

¹⁰ Bazı Çin kaynaklarına göre Kutluk Kağan'ın 683 yılında isyan etmiştir (Wen-hsien T'ung-k'ao 《文獻通考》, 343, 1936:2691B).

aylarında Çin'e karşı taarruzda bulunmuştur.

683 yılının ikinci ayının on ikinci gününde Gök Türkler Ting-chou vilayetine定州 saldırmışlardır (CTS, 5, 1975:110; HTS, 3, 1975:78; TCTC, 203, 1956:6413). Aynı ayın on yedinci gününde Kui-chou vilayetine 媯州de saldırmışlardır (TCTC, 203, 1956:6413). THY'ya göre, 683 yılının ikinci ayında Gök Türkler önce Ting-chou vilayetini sonra da Ch'an-yü Valiliği'ni kuşatmışlardır (THY, 94, 1936:1691). Aynı yılın üçüncü ayının ikinci gününde Kutluk Kağan ve Yuan-chen birlikte Ch'an-yü Valiliği'ni kuşatmışlardır (CTS, 5, 1975:110; HTS, 3, 1975:78; TCTC, 203, 1956:6413). Aynı yılın beşinci ayının on sekizinci gününde Gök Türkler Yü-chou vilayetine 蔚州 saldırmışlar ve askerî vali Li Ssu-chien'i 李思儉 öldürmüşlerdir. Feng-chou vilayetinin 豐州 askerî valisi Ts'ui Chih-pian 崔智辯 Gök Türklerle karşı koymaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Bunun ardından Gök Türkler Lan-chou vilayetine 嵐州 saldırmıştır (CTS, 5, 1975:110; HTS, 3, 1975:78; TCTC, 203, 1956:6414). CTS'nin başka bir bölümüne göre, Yong-ch'un devrinde (682-683) Gök Türkler Feng-chou vilayetini kuşatmışlar ve askerî vali Ts'ui Chih-pian karşı koymaya çalışırken öldürülmüştür (CTS, 93, 1975:2978). Bu bilgiye göre Gök Türkler Feng-chou vilayetine de saldırmıştır. TCTC'de yer alan bilgilere göre, 683 yılının altıncı ayında Gök Türklerin bir başka boyu Lan-chou vilayetine saldırmıştır (TCTC, 203, 1956:6415). Böylece 683 yılı içerisinde Ting-chou, Kui-chou, Yü-chou, Ch'an-yü Valiliği, Feng-chou ve Lan-chou olmak üzere altı vilayete ayrı ayrı saldırıda bulunulmuştur. Eğer aynı yılın altıncı ayında Gök Türklerin bir başka boyunun Lan-chou vilayetine saldırısı da eklenirse Çin'e toplam yedi kez saldırılmış olmaktadır.

684 yılının yedinci ayının on altıncı gününde Kutluk ve Yuan-chen Shuo-chou vilayetine 朔州 saldırmış ve general Ch'eng Wu-t'ing 程務挺 karşı koymaya gönderilmiştir (CTS, 5, 1975:116; HTS, 4, 1975:83; THY, 94, 1936:1691; TCTC, 203, 1956:6420). 685 yılının ikinci ayında Gök Türkler T'ang Sülâlesinin hudut bölgesine saldırmış ve general Ch'un-yü Ch'u-P'ing 淳于處平 karşı koymaya gönderilmiştir (HTS, 4, 1975:84). TFYK'ye göre, A-shih-te Yuan-chen adamlarıyla Shuo-chou朔州 ile Tai-chou 代州 vilayetlerine saldırmıştır (TFYK, 986, 1994:11581A). T'ung-tian ve CTS Gök Türkler Tezkeresi'nde bu saldırının 686 yılında olduğu kaydedilmektedir (T'ung-tian, 198, 1935:1073B; CTS, 194A, 1975:5167). Aynı yılın dördüncü ayının sekizinci gününde Gök Türkler Tai-chou vilayetine saldırmıştır. T'ang Sülâlesi general Ch'un-yü Ch'u-P'ing'i karşı koymaya göndermiş ve iki taraf Hsin-chou vilayetinde 忻州 karşılaşmışlardır. Neticede T'ang Sülâlesi ordusu yenilmiştir (HTS, 4, 1975:84). 684-685 yılları arasında Gök Türkler iki kez Shuo-chou ve iki kez Tai-chou vilayetlerine saldırmıştır.

Çin kaynaklarına göre, 686 yılının dokuzuncu ayında Gök Türkler T'ang Sülâlesi sınır bölgesine saldırmıştır. General Hei-ch'ih Ch'ang-chih karşı koymaya gönderilmiş ve Liang-ching 兩井 adlı yerde Türklerce geri püskürtülmüştür (TCTC, 203, 1956:6442).¹¹ İltiş Kağan'ın Çin'e karşı bir dizi saldırısından sonra, Ch'an-yü Tu-hu Valiliği 單于都護府de (ki bu valilik 630 yılında devletini yitiren Göktürklerin yerleştirildikleri bölgeyi oluşturmaktaydı) 686 yılında kaldırılmıştı (THY, 73, 1936:1315).

687 yılının ikinci ayının yirmi ikinci gününde Kutluk ve Yuan-chen T'ang Sülâlesi'nin Ch'ang-ping 昌平 bölgesine saldırmıştır. T'ang Sülâlesi generali Hei-ch'ih Ch'ang-chih, Gök Türkleri geri püskürtmüştür (CTS, 194A, 1975:5167; HTS, 4, 1975:86; HTS, 215A, 1975:6044; TCTC, 203, 1956:6443; TFYK, 986, 1994: 11581A). Aynı yılın sekizinci ayında Kutluk ve Yuan-chen Shuo-chou vilayetine 朔州 saldırmış ve general Hei-ch'ih Ch'ang-chih Shuo-chou vilayetinin Huang-hua-tui 黃花堆 adlı yerinde Türkleri mağlup etmiştir. Gök Türkler Gobi çölünün kuzeyine 磧北 kaçmıştır (T'ung-tian, 198, 1935:1073B; CTS, 194A, 1975:5167; CTS, 109, 1975:3295; HTS, 4, 1975:86; HTS, 215A, 1975:6044; TCTC, 203, 1956:6445). THY ve TCTC'de aynı olayın yedinci ayda gerçekleştiğini zikretmektedir (THY, 94, 1936:1691; TCTC, 203, 1956:6445). Aynı yılın onuncu ayının dokuzuncu gününde general Ts'uan Pao-pi, Gobi çölünü aşarak Kutluk ve Yuan-chen ile yaptığı savaşta Gök Türklere karşı büyük bir mağlubiyete uğramıştır (CTS, 109, 1975:3295; CTS, 194A, 1975:5170; HTS, 4, 1975:86; HTS, 110, 1075:4122; HTS, 215A, 1975:6044; TCTC, 204, 1956:6445-6446). 687 yılından sonra Mo-ch'uo Kağan'a (692-716) kadar gelen bir süreç içerisinde Gök Türklerin Çin'e karşı yürüttüğü saldırılar duraklamaya başlamış ve aksine Çin'in Gök Türklere karşı saldırı girişimleri görülmeye başlanmıştır. A-shi-te Yuan-chen'in阿史德元珍 başkanlığında Türkişlere karşı taarruzlar artmıştır (CTS, 194A, 1975:5170; HTS, 215A, 1975:6044). 687 yılının ikinci ve sekizinci ayında Gök Türkler Çin'e saldırmışlar ve onuncu ayında T'ang Sülâlesi ordusunun saldırısına karşı galibiyet ile sonuçlanan bir karşılık vermişlerdir.

Sonuç olarak İltiş Kağan'ın önderliğindeki Gök Türkler 682 yılında üç kez, 683 yılında yedi kez, 684 yılında bir kez, 685 yılında üç kez, 686 yılında bir kez ve 687 yılında ise iki kez, yani toplam on yedi kez Çin'e karşı savaşmıştır. Bu bilgi de Tunyukuk yazıtında İltiş Kağan'ın Çinliler'le 17 kez savaşmış olduğu yönündeki

¹¹ TCTC bu savaşı 686 yılının dokuzuncu ayı maddesinden sonra gelen tarihi olaylar arasında göstermiştir. T'ung-chien Chi-shih Pen-mo'da 《通鑑紀事本末》 bu olayın açık olarak aynı yılın dokuzuncu ayında gerçekleştiğini kaydetmektedir (Yuan-shu, 29B, 1963:1920). CTS ve HTS ise bu savaşı yalnızca Ch'ui-kung'un 垂拱 saltanat devrinde (685-688) gerçekleşen bir olay olarak göstermektedir (CTS, 109, 1975:3295; HTS, 110, 1975:4122).

sayısal veri ile denk düşmektedir. 687 yılından İltiş Kağan'ın ölümüne kadar (691) geçen süre zarfında İltiş Kağan'ın Çin'e karşı yaptığı savaştan hiç söz edilmemektedir. Herhâlde 687-691 yılları arasında İltiş Kağan daha çok Türkişler, Dokuz Oğuzlar ve Kıtaylar'la savaşmış olsa gerektir. Nitekim İltiş Kağan'ın Kıtaylarla 7 kez ve Oğuzlarla 5 kez savaşmış olduğu ifade edilmektedir (Tunyukuk Yazıtı 49, Tekin 1994:20).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
682						*				*		*
683		*	*		*	*						
		*			*							
684							*					
685		*		*								
		*										
686									*			
687		*						*				

Yukarıdaki tablo, İltiş Kağan'ın 682-687 yılları arasında Çinlilerle 17 kez savaştığını göstermektedir. 685 yılının beşinci ayından önce İltiş Kağan'ın Çin ile savaştığı ve bu aydan sonra Çin ordusu ve On-ok kavminin Oğuzlara karşı savaştığı dikkate alındığında, söz konusu yılda T'ang Sülâlesi'nin Orhun bölgesine hâkim olması nedeniyle İltiş Kağan'ın Oğuzlara karşı savaş yapma fırsatı bulamayacağı düşünülebilir. Tang Sülâlesi Yen-çan bölgesi baş komutanı Wei T'ai-chia Gök Türklerle karşı koymak için 685 yılının onuncu ayından 686 yılının bahar aylarına (birinci, ikinci ve üçüncü ayları) kadar kuzey bölgesinde bulunmuştur (CTS, 77, 1975:2672). Böyle bir dönemde İltiş Kağan'ın, güneyden gelen Çin güçlerinin baskısı karşısında Gobi çölünü aşarak kuzeydeki Oğuzlara karşı savaşması daha risklidir. Yani bu dönemde Gök Türklerin Oğuzlara karşı savaşma fırsatı bulamadığı düşünülebilir. Kaldı ki 686 yılının yaz ayından, yani dördüncü ayından dokuzuncu ayına kadar geçen sürede İltiş Kağan'ın Oğuzlara karşı saldırı fırsatları bulunmaktadır. Yukarıda bahsedilen Çin ordusunun 686 yılının altıncı ayında Orhun bölgesinde Tongra ve Pu-ku kavimlerini mağlup ettiği dikkate alındığında, Gök Türklerin Oğuzlara karşı yürüttüğü savaşın 686 yılının yedinci ve sekizinci aylarında gerçekleşmiş olduğu ihtimali yükselmektedir. Yani Tunyukuk'un Oğuzlara karşı gerçekleştirdiği savaş bu tarihler arasında gerçekleşmiş olabilir. 687 yılında Gök Türk-Çin savaşı yoğun iken 688 yılında her iki taraf arasında savaş olmamıştır. 689 yılında ise Çin ordusu Gök

Türklerle savaşmak için Gobi çölünün güney bölgelerine kadar gönderilmiştir¹². Anlaşıldığı üzere 688 yılında İltiş Kağan Dokuz Oğuzlara karşı saldırma fırsatını yaratmış ve büyük ihtimalle Baz Kağan da 688 yılında öldürülmüştür.

Çin Kaynaklarında Baz Kağan

Gök Türk devleti 630 yılında yıkıldıktan sonra Orhun bölgesi Hsüeh Yen-t'uo 薛延陀 (Sır Tarduş ?) kavmi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. T'ang Sülâlesi'nin desteğiyle kağanlığını sürdüren Hsüeh Yen-t'uo hâkimiyeti yine T'ang Sülâlesi'nin isteği ve diğer Türk kavimlerinin de ayaklanması nedeniyle 646 yılında yıkılmıştır. Bu tarihten sonra T'ang Sülâlesi Gobi çölünün kuzeyindeki Orhun bölgesinde mevcut bulunan kavimlerin büyüklüğüne, küçüklüğüne göre idare sistemini yeniden tesis etmiştir. Bölge kavimlerinin başına Hsüeh Yen-t'uo hâkimiyetinin ortadan kaldırılmasına büyük katkıda bulunan Uygur kavminin önderi *Küllüg İltebir 胡祿俟利發 T'u-mi-tu'yu吐迷度 bölge valisi 都督 olarak tayin edilmiştir. T'u-mi-tu ise kendisini kağan ilan etmiştir. Kağanlığın idare yapısı Gök Türk devletiyle aynıdır (CTS, 195, 1975:5196). T'u-mi-tu Kağan 648 yılında yeğeni Wu-he 烏紇 tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Yerine ise T'u-mi-tu Kağan'ın oğlu *Ulug İlteberi 大俟利發 P'o-jun 婆閏 geçmiştir (CTS, 195, 1975:5197; HTS, 217A, 1975:6113; TCTC, 199, 1956:6262-6263). P'o-jun 661 yılının onuncu ayında ölmüştür (CTCT, 200, 1956:6326). Ancak bu tarihten sonra Uygurlar ya da Dokuz Oğuzların hükümdar silsilesi karışık bir şekilde kaydedilmiştir.

A. CTS'ya göre, Lung-su Saltanat devrinin (661-663) ortalarında P'o-jun'un kız kardeşi Pi-su-tu 比粟毒 vekâleten Uygurları 回鶻 yönetmeye başlamıştır. Pi-su-tu, Tongra ve Pu-ku kavimleri ile birlikte Çin sınırına taarruz etmiştir. Bunun üzerine T'ang Sülâlesi İmparatoru Kao-tsung 高宗 (650-683) general Zheng jen-t'ai'yi 鄭仁泰 bölgeye sevk ederek P'u-ku kavimlerini mağlup etmiştir. Pi-su-tu da yenilerek kaçmıştır. Böylece T'ang Sülâlesi T'ie-le kavimlerinin yurdunda T'ian-shan nahiyesini

¹² Yung-ch'ang saltanat devrinin birinci yılının (689) beşinci ayının 18. gününde Gök Türklerle karşı koymak için Pai-ma Ssi tapınağının rahibi Hsueh Huai-yi 薛懷義 His-p'ing-tao Ordusu büyük komutanı 新平道行軍大總管 olarak tayin edilmiştir (HTS, 4, 1975:88). Aynı yılın sekizinci ayının üçüncü gününde benzer bilgiler yer almaktadır (HTS, 4, 1975:89). Başka kaynağa göre Gök Türk kağanı Mo-ch'uo Çin sınırına taarruz ettiği için Yung-ch'ang saltanat devrinde His-p'ing-tao Ordusu büyük komutanı Hsueh Huai-yi Gök Türklerle karşı koymaya göndermişti. Çin ordusu Ch'an-yü T'ai'ye (Gobi çölünün güneyinde) 單于臺 kadar ulaşmış ve burada zaferini taşa yazarak geri dönmüştü (CTS, 183, 1975: 4742; TCTC, 204, 1056:6457). Bir başka Çin kaynağında, aynı yılın dokuzuncu ayının üçüncü gününde komutan Hsueh Huai-yi 200 bin kişilik ordusuyla Gök Türk Kutlug'a 骨篤祿 karşı saldırıya geçtiği yazılmaktadır (TCTC, 204, 1956:6460).

天山縣 (?) tesis etmiştir. Yung-long 永隆 saltanat devrinin (680-681) ortalarında Tu-chieh-chih 獨解支, Ssu-sheng 嗣聖 saltanat devrinde (684) Fu-ti-fu 伏帝匐, K'ai-yuan 開元 saltanat devrinde (713-741) Ch'eng-tsung 承宗 ve Fu-ti-nan 伏帝難 sırasıyla kavim reisi olmuşlar, hepsine Tu-tu unvanı verilerek göçebe valiliğini yönetmişler ve Sol Şad 左殺 ve Sağ Şad 右殺 unvanlılar farklı boyları idare etmişlerdir (CTS, 195, 1975:5197-5198).

B. HTS'ya göre, P'o-jun öldükten sonra yerine oğlu Pi-li 比栗 geçmiştir. Uygurların bulunduğu bölgede tesis edilen Yan-yan Tu-hu valiliğinin 燕然都護府 adı, Lung-su saltanat devrinde (661-663) Han-hai Tu-hu valiliği 瀚海都護府 adına değiştirilmiştir. Gobi çölünün kuzeyindeki bütün kavimler bu valiliğe bağlıdır. Pi-li 比栗 öldükten sonra oğlu Tu-chieh-chih 獨解支 yerine geçmiştir. İmparatoriçe Wu'nun döneminin (684-705) ortalarında Gök Türk kağanı Mo-ch'ou 默啜 (692-716) güçlenmişti ve T'ie-le 鐵勒 kavminin topraklarını ele geçirmişti. Dolayısıyla Uygurlar, diğer Ch'i-pi 契苾, Ssu-chie 思結 ve Hun 渾 kavimleriyle birlikte Kan-chou ve Liang-chou bölgelerine (T'ang Sülâlesinin kuzeybatı bölgesinde) göç etmişler, ancak T'ang Sülâlesi onların genç binicilerini Ch'i-shui Ordusu'nda 赤水軍¹³ görevlendirmiştir. Tu-chieh-chih 獨解支 öldükten sonra yerine oğlu Fu-ti-fu 伏帝匐 geçmiştir. Ertesi yılda T'ang Sülâlesi'nin Mo-ch'uo'yu öldürme saldırısına iştirak ettiği için Uygurların diğer bir kavim reisi Yi-chien Hsieh (Chieh)-li-fa (İltebir) 移健頡利發, Tongra ve Hsi 霽 kavmi ile birlikte Çin'e kaçmış ve Ta-wu-chun'un 大武軍¹⁴ kuzey bölgesine

¹³ Ch'i-shui Ordusu He-his Askerî Valiliğine 河西節度使 bağlıdır ve Liang-chou 涼州 şehrinde olup 73 bin asker ve 19 bin 400 atlıya sahip bulunmaktadır (CTS, 38, 1975:1368). Ch'i-shui Ordusu'nun idare alanı 5180 li kare ve askerî valiliğe bağlı en büyük ordudur (HTS, 40, 1975:1044). Ch'i-shui Ordusu'nun işlevi ise Gök Türk ve Tibetlilere karşı hazırda bulunmaktır (*Yuan-he Chun-hsien T'u-chih* 《元和郡縣圖志》, 40, 1995:1018). He-his Askerî Valiliği Ching-yun 景雲 saltanat devrinin birinci yılında (710) tesis edilmiş ve Ch'i-shui Ordusu dâhil T'ang Sülâlesinin kuzeybatı bölgedeki Liang 涼, Kan 甘, Su 肅, Yi 伊, Kua 瓜, Sha 沙 ve His 西 gibi yedi vilâyetini denetlemektedir. Ayrıca Dokuz Oğuz kavmini 九姓部落 de teftiş etmektedir (HTS, 66, 1975:1861).

¹⁴ Ta-wu-chun 大武軍, Suo vilâyetinde朔州 (Bugünkü Shan-hsi eyaletinin Shuo-hsian nahiyesinin kuzeydoğusunda bulunan Ma-yi 馬邑 bölgesinde) olup daha önceki adı Ta-t'ung-chun 大同軍 idi. 680 yılında adı Shen-wu-chun 神武軍, 691 yılında P'ing-ti-chun 平狄軍, 701 yılında Ta-wu-chun 大武軍 ve 724 yılında yine Ta-t'ung-chun 大同軍 olarak değiştirilmiştir (HTS, 39, 1975:1006). Çin Kaynaklarına göre 716 yılında Çin'e kaçan Uygur, Tongra, Hsi 霽, Bayırku ve P'u-ku kavimleri de Ta-wu-chun'un 大武軍 kuzey bölgelerine yerleştirilmiştir (CTS, 8, 1975:176; TCTC, 211, 1956:6719). Yani 716 yılında Çin'e kaçan üç değil, beş kavim olmalıdır.

yerleştirilmiştir. Fu-ti-fu öldükten sonra yerine oğlu Ch'eng-tsung 承宗 geçmiştir. Ancak Liang-chou valisi Wang Chun-chuo tarafından iftiraya uğradığı için Jang-chou 襄州 sürgününde ölmüştür (HTS, 217A, 1975:6113-6114).

C. THY'ya göre, Lung-su Saltanat devrinin üçüncü yılında (663), Yan-jan Tu-hu Valiliği Uygur kavminin bulunduğu yere taşınmış ve adı Han-hai Tu-hu Valiliği olarak değiştirilmiştir. P'o-jun 婆閏 öldükten sonra yerine oğlu Pi-lai-li 比來栗 vekâleten Tu-tu (vali) olmuştur. Pi-lai-li öldükten sonra ise oğlu Tu-chieh-chih 獨解支 yerine geçmiştir. Tu-tu (vali, yani Tu-chieh-chih), akrabaları ve ona bağlı kavimlerde T'ang Sülâlesine emek veren kimseler hep birlikte Gobi çölünün kuzeyinden göç ederek Kan-chou 甘州 hududuna yerleşmişlerdi. Bu nedenle T'ian-pao saltanat devrinin (742-756) sonlarında bunların hepsini Ch'i-shui Ordusu'nda 赤水軍 atlı asker olarak görev altına almıştır. Gobi çölünün kuzeyinde kalan kavimler ise İmparatoriçe Wu'dan (684-705) itibaren Mo-ch'uo Kağan (692-716) tarafından idare altına alınmıştır. Mo-ch'uo onları kendi idaresi altına almak için ayrı valilikler (Tu-tu) tesis etmiştir. Tu-chieh-chih 獨解支 öldükten sonra Fu-ti-fu 伏帝匐 yerine geçmiş ve He-hsi Askerî Valiliği Askerî Planlama Büyük Elçi yardımcısı 河西經略副使 ve Ch'i-shui Ordusu'nun elçisi 赤水軍使 olarak tayin edilmişti.¹⁵ K'ai-yuan saltanat devrinin yedinci yılında (719) Fu-ti-fu ölmüştü. Ona T'e-chin 特進 unvanı verilmiş ve başsağlığı için elçi gönderilmiştir. Onun yerine oğlu Ch'eng-tsung 承宗 geçmiş ve Liang-chou valisi Wang Chun-chuo tarafından iftiraya uğradığı için Jang-chou 襄州 bölgesine ölene dek sürgün edilmiş ve orada ölmüştür. Ona bağlı kavmi ise hâlâ orada mevcuttur (THY, 98, 1936:1743).

D. TFYK'ye göre, Lung-su Saltanat devrinin (661-663) ortalarında Han-hai valisi P'o-jun 婆閏 ölmüş, yeğeni Pi-su-tu 比粟毒 yerine geçmiş ve Uygurları idare etmeye başlamıştır. Yung-long saltanat devrinin (680-681) ortalarında Tu-chieh-chih 獨解支, Cheng-sheng 證聖 saltanat devrinin (695) ortalarında Fu-ti-fu 伏帝匐, K'ai-yuan saltanat devrinde (713-741) Ch'eng-tsung 承宗 ve Fu-ti-nan 伏帝難 sırasıyla kavim reisi olmuşlar ve hepsine Tu-tu (vali) unvanı verilerek göçebelik valiliğini yönetmişlerdir (TFYK, 967, 1994:11373A).

¹⁵ Ching-yun 景雲 saltanat devrinin yedinci yılında (719) He-his Askerî Valisi 河西節度使 aynı zamanda sınır bölgesinin askerî işleri ile ilgilenen Ching-lüeh Büyük Elçisi 經略大使 (Planlama Büyük Elçisi) görevlerini de üstlenmiştir (HTS, 67, 1995:1864). Bu duruma göre Fu-ti-fu 伏帝匐 He-his Askerî Valisi'nin yardımcılığı görevini sürdürmüştür.

Bu kaynaklara göre, İleriş Kağan döneminde (682-691) Oğuzların başına Pi-su-tu 比粟毒 (Pi-li 比粟, Pi-lai-li 比來栗), Tu-chieh-chih 獨解支 ve Fu-ti-fu 伏帝匐 gibi hükümdarlar geçmiştir. Bunların arasında hangisinin Baz Kağan olduğu belli değildir. En uygun olanı Tu-chieh-chih'tir. Yukarıda yararlanılan kaynaklara göre Tu-chieh-chih 680 yılında tahta geçmiştir. Ancak hangi tarihte öldürülmüş olabileceği hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. A. belgesine göre 684 yılı, B. belgesine göre 715-716 yılı,¹⁶ C. Belgesinde ise kesin bir tarih yoktur, D. Belgesine göre de 695 yılında yerine oğlu geçmiş ve takriben bu tarihlerde Tu-chieh-chih ölmüştür. Aşağıda verilen tabloda adı geçen hükümdarların iktidar tarihleri tespit edilmiştir.

Hükümdar/İktidar Tarihi	İktidar Tarihi	Ölüm Tarihi
Pi-su-tu (Pi-li, Pi-lai-li)	661	680-681
Tu-chieh-chih	680-681	684, 695, 715-716
Fu-ti-fu	684, 695, 715-716	719

Tu-chieh-chih'in ölüm tarihi ile ilgili belgelerin çok çeşitli olması bu Uygur önderi hakkındaki bilgilerin de karışık olduğu anlamına gelmektedir. Görüldüğü gibi Tu-chieh-chih'in ölüm tarihleri 684, 695, 715-716 olup hiç biri de yukarıda tespit edilen İleriş Kağan'ın Baz Kağan'ı öldürme tarihine (686-691 yılları arası) denk düşmemektedir. 684 yılında İleriş Kağan henüz Orhun bölgesine geçmemiştir. 695 yılında ise İleriş Kağan öleli dört yıl olmuştur. 715-716 tarihleri ise çok geçtir. Tu-chieh-chih büyük olasılıkla 713 yılında Çin'e sığınan bir Uygur hükümdarı olabilir.¹⁷ THY'da yer alan bilgiler buna yönelik ipuçları vermektedir.¹⁸ Ayrıca Tu-chieh-chih öldükten sonra T'ang Sülâlesi'nde görevde bulunan oğlu Fu-ti-fu'nun yerine geçtiğine

¹⁶ HTS'te yer alan bu belgenin (HTS, 217A, 1975:6113-6114) okunması ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar Tu-chieh-chih'in 715 yılında (Liu Yi-t'ang, 1977:102-103) ya da 716 yılında (Ts'en Chung-mian, 1958:394, 398) öldüğünü ileri sürmektedirler.

¹⁷ Ku-chin T'u-shu Chi-ch'eng'ye 《古今圖書集成》 göre, T'ang Sülâlesi İmparatoru Husantsung'un Kai-yuan'ın saltanatının birinci yılında (713) Uygur ve P'u-ku kavimleri Shuo-fang 朔方 vilâyetine gelerek teslim olmuştur (Ch'en Meng-lei, 126, 1934:17). Bu bilginin hangi kaynaklara dayanarak yazıldığı bilinmiyor, ancak Kai-yuan saltanatının başında P'u-ku kavminin bir kısmının Shuo-fang vilâyetine teslim olduğu (HTS, 217B, 1975:6140) ve K'ai-yuan'ın saltanat devrinin (713-741) başında Gök Türkler'de bir kargaşa yaşandığı (T'ung-tian, 194, 1935:1045C) bilgilerle kıyaslanarak 713 yılında Uygur ve P'u-ku kavimlerinin Gök Türklerden kaçarak T'ang Sülâlesine sığındığını doğrulamaktadır. Yani Uygur önderi Tu-chieh-chih ve adamları 713 yılında Çin'e sığınmış olabilir.

¹⁸ "Pi-lai-li öldükten sonra oğlu Tu-chieh-chih 獨解支 yerine geçmişti. Tu-tu (vali, yani Tu-chieh-chih), akrabaları ve ona bağlı kavimlerde T'ang Sülâlesine emek veren kimselerle birlikte Gobi çölünün kuzeyinden göç ederek Kan-chou 甘州 hududuna yerleşmişlerdi" (THY, 98, 1936:1743).

göre bu tahta geçiş töreni Orhun bölgesinde değil, Çin sınırında gerçekleşmiş olmalıdır. Yani Tu-chieh-chih Orhun bölgesinde değil, Çin'de ölmüştür. Bu da Baz Kağan'ın İltiş Kağan tarafından öldürüldüğü kanısına uymamaktadır. O hâlde Baz Kağan büyük ihtimale Tu-chieh-chih'ten önceki Uygur önderi olabilir.

Tu-chieh-chih'ten önce Pi-su-tu, Pi-li ya da Pi-lai-li adlı bir Uygur önderi bulunmaktaydı. Çin kaynaklarında söz konusu olan Uygur önderi aynı kişi olarak yazıldığı için araştırmacılar da sorunu bu doğrultuda değerlendirmektedir. Yukarıda yararlanılan A. B. C. D gibi kaynaklar dikkatle incelendiğinde iki kişiden sözedildiği ortaya çıkacaktır. Uygur lideri P'o-jun'un yeğeni ya da kız kardeşi olan Pi-su-tu 比粟毒 ile P'o-jun'un oğlu olan Pi-lai-li 比來栗 ya da Pi-li 比栗 ayrı kişilerdir. Bu durum açıkça görülebilmektedir. Kaynaklarda anılan ölüm tarihi ile yukarıda tespit edilen öldürülme tarihi birbiriyle uyum sağlamamış olmasına karşın Baz Kağan büyük olasılıkla P'o-jun'un oğlu olan Pi-lai-li ya da Pi-li olsa gerektir.

Kaynaklar

CFYK: Ts'e-Fu Yüan-kui 冊府元龜

CTS: Chiu T'ang-shu 舊唐書 (Eski T'ang Sülâlesi Tarihi)

HTS: Hsin T'ang-shu 新唐書 (Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi)

TCTC: Tzu Chih T'ung Chien 資治通鑒 (Eski Sülâlerin Umumi Tarihi)

THY: T'ang Hui-yao 唐會要 (T'ang Sülâlesinin Önemli Olaylar)

BAILEY H. W., (1951) "The Staël-Holstein Miscellany", *Asia Major*, Vol. II, No. 1, pp. 1-45.

CHAVANNES Edouard, (1903) *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*, Petersbourg.

CLAUSON Sir Gerard, (1957) "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society*, October (2).

CLAUSON Sir Gerard, (1971) "Some Notes on the Inscription of Toñuquq", *Studia Turcica*.

HAMILTON James Russell, (1955) *Les Ouïghours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois*, Paris, Imprimerie Nationale - Presses Universitaires de France.

HAMILTON James Russell, (1962) "Toquz Oγuz et On-Uyγur", *Journal Asiatique*, Vol. CCL, No.1, pp. 23-63.

KLYAŞTORNIY S. G., (1978) "Naslalniye Runiçeskiye Nadpisi", *Tyurkologičeski Sbornik 1975*, Moskov.

KLYAŞTORNY S. G., (1985) "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", *Acta Orientalia*, XXXIX (1).

KLYAŞTORNY S. G., (1985) "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia*, XXXVI (1-3).

ORKUN Hüseyin N., (1987) *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

PULLEYBLANK Edwin G., (1956) "Some Remarks on Toquzoghuz Problem", *Ural-Altäische Jahrbücher*, Vol. XXVIII, ss. 35-42.

TEKİN Talât, (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi.

TEKİN Talât, (1988) *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- TEKİN Talât, (1982) "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Bellekten*, XLVI (184).
- TEKİN Talât, (1982) "The Tariat (Tekhin) Inscription", *Acta Orientalia*, XXXVI (1-3).
- TEKİN Talât, (1989) "Nine Notes on the Tes Inscription", V (14), 379-388.
- TALÂT Tekin, (1989) "Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not", *Erdem*, V (14), 389-397.
- TEKİN Talât, (2003) *Makaleler I, Altayistik* (Hazırlayan: Emine YILMAZ ve Nurettin DEMİR), Ankara:Grafiker Yayıncılık.
- TEKİN Talât, (2004) *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Hazırlayan: Emine YILMAZ ve Nurettin DEMİR), Ankara: Öncü Kitap.
- THOMSEN Vilhelm, (1993) *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri-Çözümü, Orhon Yazıtları* (Çev. Vedat Köken), Ankara: TDK Yayınları.
- Ch'en Meng-lei 陳夢雷編, (1934年) 《古今圖書集成》(Eski Eserlerin Derlenmeler), 上海: 上海中華書局據康有所藏雍正銅活字本影印, 民國23年.
- Ch'en Tzu-ang 陳子昂, (1992) Ch'en Shih-yi Chi 《陳拾遺集》(Ch'en Shih-yi'nin Eserleri), 上海:上海古籍出版社.
- Li Chi-p'u 李吉甫, (1995) Yüan-he Chun-hsien T'u-chih 《元和郡縣圖志》(Yüan-he Saltanat Döneminde İdare Yapı Haritası), 北京: 中華書局Chong-hua Shu-chü,.
- Li Yan-shou 李延壽, Pei-shih 《北史》(Kuzey Devletler Tarihi). 北京: 中華書局, 1974.
- Lin-hu Te-fen 令狐德棻, (1971) Chou-shu 《周書》(Chou Sülâlesi Tarihi). 北京: 中華書局,.
- Liu Hsün 劉昫, (1975) Chiu T'ang-shu 《舊唐書》(Eski T'ang Sülâlesi Tarihi). 北京: 中華書局.
- Liu Yi-t'ang 劉義棠, (1977) 《維吾爾研究》(Uygurlar Hakkındaki Araştırmaları), 台北: 正中書局,.
- Ou-yang Hsiu 歐陽修, (1975) Hsin T'ang-shu 《新唐書》(Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi). 北京: 中華書局, 20 cilt.
- Ssu-ma Kuang 司馬光, (1956) Tzu-chih T'ung-chien 《資治通鑑》(Eski Sülâlerin Umumi Tarihi). 北京: 中華書局, 3 cilt.
- Ts'en Chung-mian 岑仲勉 (1958a), T'u-chüeh Chi-shih 《突厥集史》(Gök Türk Tarihi). 北京: 中華書局. 2 cilt.
- Ts'en Chung-mian, (1958b) Hsi T'u-chüeh Shih-liao Pu-ch'üeh Chi K'ao-cheng 《西突厥史料補闕及考證》(Batı Gök Türk Tarihi Belgeleri Üzerindeki İlave ve Araştırmaları). 北京: 中華書局.
- Ts'en Chung-mian, (1982) Sui-T'ang Shih 《隋唐史》(Sui ve T'ang Sülâlesi Tarihi). 北京: 中華書局, 2 cilt.
- Tu You 杜佑, (1935) T'ung Tian 《通典》(Genel Tarih). 上海: 商務印書館.
- Wang Yin-juo 王欽若, (1994) Ts'e-fu Yüan-kui 《冊府元龜》. 北京: 中華書局, 12 cilt.
- Wang Po 王溥, (1936) T'ang Hui-yao 《唐會要》(T'ang Sülâlesinin Önemli Olaylar). 上海: 商務印書館.
- Wei Cheng 魏徵 (1973), Sui-shu 《隋書》(Sui Sülâlesi Tarihi). 北京: 中華書局.
- Wei Shou 魏收, Wei-shu 《魏書》(Wei Sülâlesi Tarihi). 北京: 中華書局, 1974.
- Yüan Shu 袁樞, (1963) 《通鑑紀事本末》(Tzu-chih T'ung-chien'de Tarih Olayların Sebep-Sonuçları). 臺北: 三民書局.

Erkin Ekrem

Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Arařtırma Görevlisi.
Yoğunlaştığı araştırma alanı eski Türk tarihi ve kültürü, eski Türkler ile Çin ve diğer yerleşik topluluklarla ilişkileri.

Adres: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 06532 Beytepe-Ankara.

E-posta: eekrem@hacettepe.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 10 Kasım 2007

Yayına kabul edildiği tarih: 17 Ocak 2008

E-yayın tarihi: 28 Şubat 2008

Çıktı sayfa sayısı: 18

Kaynak sayısı: 38